

Literatura medieval: a propòsit de la nova

HISTÒRIA DE LA LITERATURA CATALANA

La literatura catalana medieval abraça els segles que van de la segona meitat del segle XII a la darrera del segle XV. En aquest temps, la dinastia regnant introduí la poesia trobadoresca i la mantingué com una marca de distinció, fins al punt que la conrearen molts membres de la casa reial, des d'Alfons el Trobador fins a Joan I. Jordi de Sant Jordi hi excel·lí, combinant els trobadors, els poetes francesos i fins Petrarca, i Ausiàs March esdevingué un model, ben present en l'entrada del Renaixement —amb Joan Boscà i Garcilaso de la Vega—, i més enllà. La monarquia també fomentà la producció d'un singular cos de cròniques en vernacle. El primer escriptor europeu que va compondre obres de divulgació científica en llengua vulgar fou Ramon Llull, inicialment cortesà de la primera cort mallorquina. També la monarquia promogué la compilació d'obres doctrinals, com el vast *Crestià* d'Eiximenis, i la traducció d'obres històriques, científiques i clàssiques. Les lletres catalanes tenen valuoses versions de Ciceró, Ovidi o Sèneca, de les llegendes d'Alexandre i de Troia, i de Boccaccio, i la primera traducció en vers de la *Comèdia* de Dante, obra d'Andreu Febrer. Bernat Metge fou el primer a escriure un diàleg inspirat en part en el *Secretum* de Petrarca, i Antoni Canals un dels primers a adaptar-ne l'*Africa*. A mitjan segle XV, el classicisme i la tradició romànica, conjugades, donaren lloc a dues novel·les excepcionals: l'anònima *Curial e Güelfa* i el *Tirant lo Blanc*, que, traduït al castellà, arribà a Cervantes. El contemporani *Espill* del metge valencià Jaume Roig, una sàtira amb humor grotesc que és alhora un fresc vivíssim del seu temps, desafia el lector des dels apariats de quatre síl·labes.

La creativitat envejable de tot aquest conjunt rarament arribà a la impremta, però fou ben present en el vers d'autors catalans moderns, sobretot Carles Riba i J.V. Foix, i meresqué atenció en els estudis historicofilològics des dels temps de Manuel Milà i Fontanals, Antoni Rubió i Lluch i Lluís Nicolau d'Olwer. Les dues grans visions que la resumiren foren obra de Jordi Rubió i Balaguer i Martí de Riquer. Han transcorregut entre seixanta i cinquanta anys des que es van elaborar aquestes dues grans síntesis. La de Jordi Rubió i Balaguer se cita amb la data del 1984, que és la de la traducció catalana; l'original és del 1949. La de Martí de Riquer se sol indicar amb la data de la primera edició, 1964, però la versió més difosa va sortir també el 1984. No és gens casual aquest relançament conjunt ara fa aproximadament trenta anys: a la dècada de 1980 es van iniciar els estudis acadèmics de filologia catalana a les universitats de Catalunya, de València i de les Illes Balears i van aparèixer pràcticament del no-res urgències didàctiques relatives a les lletres catalanes antigues —i contemporànies—, que durant una temporada llarga van arribar a ser massives.

Els professors que es van anar fent càrrec de l'ensenyament de la literatura medieval a les universitats van esdevenir imperativament investigadors, atès que es veien en la necessitat de posar al dia el discurs crític sobre els textos del passat que prescrivien els programes acadèmics. D'altra banda, no tots els autors antics més destacats disposaven d'edicions filològicament prou rigoroses, i, les que ho eren, no resultaven gaire aptes per a la docència. Llegir Ausiàs March a les aules, per exemple, era tota una aventura. Hi havia l'edició crítica admirable d'Amadeu Pagès, de 1912-14 (comentada per separat el 1925), i la versió manual revisada que Pere Bohigas va elaborar amb cura i penetració entre el 1951 i el 1959, però el cos de comentaris explicatius de l'un i de l'altre resultava clarament insuficient, perquè anava dirigit a un públic especialitzat i perquè la bibliografia sobre la cultura medieval havia fet un tomb important. La lectura de March per cicles a la *Història de la literatura catalana* de Martí de Riquer tot just assenyalava un camí.

És del 1984 l'article de Joaquim Molas sobre la periodització en les històries

generals de la literatura catalana, una contribució elaborada arran de la jubilació de Martí de Riquer a la Universitat de Barcelona. Tot convida a parlar d'un abans i un després d'aquest 1984, que marca un recanvi real de professors universitaris investigadors i la construcció d'una xarxa creixent d'instruments de treball filològic i de difusió dels resultats d'aquest treball. L'eclosió gradual de publicacions especialitzades creix paral·lelament a la producció de nous materials: apareixen *Els Marges*, *Llengua & Literatura*, *Caplletra*, la *Revista de l'Alguer*, la *Catalan Review*, el *Zeitschrift für Katalanistik*, fins a la nounada *Rivista Italiana di Studi Catalani*. Es consolida la projecció internacional dels estudis de filologia catalana a través d'empreses com ara l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Els nous treballs que a poc a poc van canviant el panorama apareixen també ocasionalment en revistes universitàries generals espanyoles i estrangeres, en les actes dels successius congressos de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC) i en publicacions barcelonines refundades, com el *Boletín/Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* o la *Revista de Catalunya*. L'aparició de bibliografies anuals de literatura catalana medieval és l'indicador de la normalització acadèmica d'aquesta disciplina: vegeu el *Boletín de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, amb la seva secció de català, les bibliografies de *Quèrn* o l'apartat català del *Year's Work in Modern Language Studies* (YWMLS). Els ordinadors personals comencen a ser habituals pels volts del 1985. A l'entrada del nou mil·lenni es generalitza la digitalització dels fons d'arxius i biblioteques. Les bases de dades en xarxa de materials del sector català medieval transformen i dinamitzen l'accés a la informació.

Una bona part dels vint-i-nou col·laboradors dels tres primers volums de la present HISTÒRIA DE LA LITERATURA CATALANA són professors universitaris que es van incorporar a la docència gràcies a l'adveniment de l'actual democràcia espanyola, entorn d'aquest 1984 tan repetit —amb les excepcions de rigor consignades als *currículums* que acompanyen aquest escrit—. Alguns, com qui signa, publicaven ja des dels anys setanta, però molts d'altres ho han anat fent escalonadament durant els vuitanta, els noranta i la primera dècada del segle XXI.

La descripció de la literatura catalana medieval que s'ofereix en els tres primers volums d'aquesta HISTÒRIA DE LA LITERATURA CATALANA és un producte universitari marcat per les circumstàncies suara assenyalades, que assumeix —sense posar-lo deliberadament en qüestió— el "gènere" història de la literatura, heretat bàsicament de les obres de Rubió i de Riquer. Una nova *Història de la literatura catalana medieval* no anul·la les anteriors: contenen dades vàlides i enfocaments propis dels seus autors i de l'època en què foren escrites. Però en aquest lapse s'han adquirit nous coneixements —dades d'arxiu, manuscrits, detecció de fonts—, han aparegut nous punts de vista —la importància de la filologia material i dels sistemes educatius que hi ha al darrere d'alguns autors—, i la societat també ha canviat. El propòsit ha estat compilar, analitzar i posar a l'abast un repertori el més complet possible de textos catalans dels segles XII al XV amb atenció als trets de contingut i d'estil que avui es consideren literaris. Aquesta darrera formulació implica admetre que la noció de literatura no té reconeixement teòric a l'època medieval: només la poesia, amb les seves exigències de codificació lingüística, rítmica i temàtica, hi és objecte del que avui se'n diu *reflexions metaliteràries*, des de les *Rasós de trobar* de Ramon Vidal de Besalú fins a les *Leis d'amors* i al *Torcimany*. La noció de *prosa medieval*, per contra, respon als plantejaments taxonòmics del segle XXI. Les consideracions generals del capítol I de l'obra sobre la noció d'edat mitjana, el context sociopolític, la tradició literària i l'escola, el llibre manuscrit o la centralitat de la casa reial, tenen la funció d'orientar el lector contemporani per ajudar-lo a salvar la distància mental que el separa dels escriptors antics.

Així, a l'hora de descriure l'emergència dels primers textos en prosa catalans de gran alè al darrer terç del segle XIII ha calgut afrontar un conjunt de singularitats. La més destacable és la del *Llibre dels fets* de Jaume I. El més antic dels monuments de la historiografia catalana amb llevat literari va ser compost des de l'oralitat per un

rei culte però àgraf, que produïa el seu text en interacció amb un auditori escollit i amb el suport de reportadors. Els cronistes Desclot i Muntaner, en canvi, procedeixen de l'àmbit dels funcionaris i servidors de la monarquia amb domini de la ploma. Les seves obres, nascudes de la propaganda política oficial, tenen una dimensió literària que connecta amb l'estil de les novel·les cavalleresques franceses dels cicles del *Lançalot* i del *Tristany*, que adopten la prosa a partir del primer terç del segle XIII.

Aquesta escola romànica de prosa narrativa és un dels molts ingredients que es reconeixen en l'expressió literària de l'obra catalana de Ramon Llull, sobretot en el *Llibre de l'orde de cavalleria* i el *Romanç d'Evast e Blaquerua*. La singularitat més gran de Llull —una figura que només es pot abordar com un cas a part dins del panorama medieval— és la seva presentació com a escriptor en llengua vulgar el 1271 amb una obra immensa, redactada en una prosa catalana perfecta, el *Llibre de contemplació en Déu*. És un producte marcadament literari, que no té ni precedents ni continuïtat, i que s'ha conservat en un manuscrit coetani, que permet d'observar les vacil·lacions tècniques de la primera *scripta* librària catalana.

La prosa historiogràfica no s'esgota amb la *Crònica* particular de Pere el Cerimoniós —un rei que no solament sabia de lletra, sinó que exhibia notables dots literàries en la redacció de cartes i discursos—. El volum III de l'obra present dedica un capítol a revisar les cròniques universals catalanes, l'obra dels historiadors del segle XV, els llibres de la ciutat, els dietaris privats i altres compilacions menors a partir d'una exploració exhaustiva de la tradició manuscrita atenta a la intencionalitat, els àmbits de producció i la recepció d'uns textos, que no sempre tenen afinitats amb les belles lletres.

La clau per a accedir al nucli de la producció medieval que avui es considera literària són les traduccions i els traductors. No únicament perquè tota la cultura medieval descansa sobre un text sagrat, la Bíblia, traduït al llatí, sinó perquè de la traducció, en neixen l'adaptació, la imitació i l'emulació de l'original. D'altra banda, els pròlegs dels traductors contenen informacions precioses sobre l'acte de traslladar continguts d'un idioma a un altre, que comporten l'evocació de models i precedents. Per exemple, el pròleg justificació de Ferran Valentí per a la seva traducció dels *Paradoxa* de Ciceró del 1450 acaba dibuixant un primer esbós d'història de la literatura catalana, presidit per Llull i per Bernat Metge, acompanyats d'altres insignes "traductors", que vol dir escriptors de temes moralment exemplars en llengua vulgar. Per això, el volum II de l'obra present dedica un capítol a les traduccions, que no només en mostra la tipologia —des de les traduccions científicotècniques a les espirituals, passant per les més pròpiament literàries, de poetes llatins i de models romànics—, sinó que investiga les idees que expressen els autors d'aquestes versions.

Bernat Metge és el representant més destacat del procés que porta de traduir creativament a produir obres literàries personals i innovadores. El capítol que se li dedica en el volum II explica com es duu a terme aquesta operació en el *Llibre de Fortuna i Prudència*, a partir de fonts escolars medievals, i en la *Griselda* i en *Lo somni*, a partir d'una recepció primerenca del Petrarca llatí. El prestigi del fundador dels *studia humanitatis* va arribar a Catalunya al final del segle XIV, a través de contactes amb la cort reial francesa i la papal d'Avinyó. Anys després, Joan Roís de Corella va esdevenir model d'elevació d'estil als temps en què Martorell redactava el *Tirant lo Blanc* entorn del 1460; el seu és un altre exemple esplendorós de la traducció-adaptació creativa, guiada per un precursor romànic com Giovanni Boccaccio. L'obra mitològica i sentimental de Corella pertany als anys d'estudiant; en el seu currículum de clergue i predicador, la reina de les ciències, la teologia, desbanca les ficcions poètiques.

Per a un clergue universitari dels segles XIII al XV, d'*auctor*, només n'hi havia un, que era Déu, i la seva obra era la Sagrada Escripura. El clergue lletrat era un *scriptor*, que copiava o prenia nota i que esdevenia *compiler* quan reunia materials diversos i produïa un text nou a partir de materials anteriors dotats d'*auctoritas*. I l'*auctoritas* derivava sempre d'una font divina, la Bíblia o els escrits del Pare de l'Església, com sant Agustí o sant Gregori. Aquells que les bibliografies modernes

anomenen autors de les grans summes medievals es presentaven com a compiladors i el que proposaven de personal residia sobretot en l'*ordinatio* dels seus escrits, és a dir, en l'operació de trobar una organització nova, eficaç i resolutiva dels materials de la compilació. L'antiga *ordinatio*, de fet, és el que dóna lloc a obres que actualment es consideren originals. Unes classificacions de les funcions de l'escriptura com les d'*auctor*, *scriptor*, *compilator* i *ordinator*, al costat de la de “traductor” esmentada més amunt, exclouen la creació lliure de textos a partir de la inspiració personal tal com s'entén ara. Aquesta activitat només s'atribuïa als *poetae*, és a dir, els autors de l'antiguitat que formaven part del cànon de la tradició escolar: Ovidi, Virgili, Sèneca (el *poeta* de les *Tragèdies*), Estaci, Lucà. La *poesia* d'aquests *poetae*, dits també *auctores*, traduïda a les llengües vulgars, esdevenia poètica ficció en prosa o simplement poesia vulgar, i no s'ha de confondre amb la producció dels trobadors o coblejadors, que componien en occità, occitanocatalà, francès o italià a partir dels segles XII i XIII. L'*auctoritas* dels *poetae*, tant pagans com cristians —el Dante de la *Comèdia* adquireix aviat aquesta alta consideració—, no convenia gens ni mica els predicadors intransigents com sant Vicent Ferrer, que els destinava tots al foc etern. Els escrits teològics del seu coetani Felip de Malla, en canvi, vessen literalment de citacions preses de Virgili, Sèneca i Dante.

Dins d'aquest complex trencaclosques teòric cal col·locar també el col·lapse dels antics gèneres literaris relacionats amb la representació dramàtica, que avui hom anomena teatre. La comèdia es deduïa de textos de Plaute i de Terenci llegits a les escoles i s'assimilava a una trama protagonitzada per personatges d'estament baix, d'estil poc elaborat i amb elements d'hilaritat. La tragèdia demanava protagonistes que fossin déus o herois, implicava esdeveniments truculents, expressions de la infelicitat i exploracions dels cantons més obscurs de l'ànima humana. L'exemple eren les *Tragèdies* de Sèneca, que es van divulgar acompanyades de comentaris morals al segle XIV. Els tres toms de la present obra en parlen en els indrets que ho demanen i, globalment, en el darrer capítol del volum III, que descriu la “teatralitat difusa” de l'edat mitjana catalana.

La producció en vulgar dels frares catalans és enorme: només s'ha de considerar el volum dels escrits de Francesc Eiximenis, que dóna títol al capítol 7 de l'obra que el lector té a les mans. El *Crestià*, el *Llibre dels àngels*, el *Llibre de les dones* i la *Vida de Jesucrist* són plens de materials literaris, perquè la didàctica religiosa medieval imposava l'explicació d'històries exemplars i educatives. Atès, però, que el valor literari d'aquests components no era l'objectiu primordial, s'ha volgut donar una visió de conjunt de la producció dels frares catalans, tant llatina com vulgar, i aquí és on destaca el perfil d'un predicador de masses com sant Vicent Ferrer. L'accés a la seva obra romànica, construïda des d'una oralitat que amaga la formació de fra Vicent—qui pronunciava el sermó era un professional de la cultura escolàstica—, també es duu a terme a través del filtre dels reportadors. L'única escriptora catalana medieval, sor Isabel de Villena, de nissaga de reis, va ser abadessa de la Trinitat de València i va compondre una *Vida de Jesucrist* en català a partir dels evangelis canònics i de tradicions pietoses, amplificada amb creacions literàries pròpies dictades per la devoció i la necessitat d'adoctrinar el seu públic, que eren les monges de la seva comunitat.

És força més apropiat parlar de literatura a propòsit dels textos de ficció sostinguda escrits per laics. En aquest camp, però, la tradició medieval distingeix entre història i faula en uns termes diferents dels que s'accepten avui dia. La història, és a dir, la “vera veritat” —com l'anomenava Muntaner—, sempre anava pel davant de la ficció o faula, invariablement propera a la mentida. En el pròleg del tercer llibre del *Curial e Güelfa* es llegeix una reflexió molt completa sobre aquest problema, encaminada a defensar el dret a la creació lliure d'històries morals i educatives com la que proposa l'obra. L'Anònim és un teòric de la literatura que treballa a partir de models italians, sobretot Boccaccio i els comentaristes de la *Comèdia* de Dante. Les singularitats de la ficció catalana medieval afecten sobretot l'*Espill* de Jaume Roig i

el *Jacob Xalabín*, un altre text d'autor anònim. El primer és una falsa autobiografia explicada i compendiada des de la sàtira, amb un component desbordant d'hilaritat, que no únicament s'expressa en vers, d'acord amb la tradició narrativa romànica des del segle XII, sinó que porta aquesta tria d'estil a l'últim extrem: 16.249 versos apariats de quatre síl·labes! El *Jacob Xalabín* és una novel·la de cavalleries i alhora una crònica històrica d'ambientació turca. No se'n coneix cap altra a l'Europa cristiana coetània.

El *Curial e Güelfa* i el *Tirant lo Blanc* són les peces de prosa literària més elaborades. Si l'Anònim autor del primer destaca per la cura i l'elegància del seu estil, que s'emmiralla en la prosa llatina de Petrarca i en la romànica dels narradors francesos del segle XIII i en la de Boccaccio, Joanot Martorell ofereix una novel·la cavalleresca literàriament enciclopèdica, que entreté i delecta el lector alhora que l'il·lustra sobre els valors de la croada contra el turc. Martorell, d'altra banda, reelabora molt a la seva manera la condemna de la fina amor de la tradició trobadoresca.

I és que el blasme de la passió d'amor —vista en termes positius en la lírica cortesana més antiga— alimenta tota la producció literària del segle XV: des de la lírica d'Ausiàs March, esdevinguda modèlica, fins a la ficció sentimental, sovint en prosa. La ficció sentimental és, en efecte, una moda literària que extreu materials narratius dels plantejaments tòpics de la lírica. Caldesa, l'estimada caiguda de les poesies de Joan Roís de Corella, n'és l'emblema, i amb ella, les lamentacions, les queixes lla-grimoses i les deploracions teatrals pròpies de la tragèdia.

En resum, la tradició poètica d'arrel trobadoresca és el filó central de la literatura de l'època medieval. Se'n parla als volums I i II de la present obra amb plantejaments innovadors. La centralitat de la cort com a lloc de producció i consum de la lírica és el denominador comú de totes les pàgines sobre poesia, que s'han beneficiat dels resultats de dues línies de recerca: el buidatge de dades d'arxiu, que permet d'identificar molts poetes, i l'atenció a la materialitat dels cançoners, unes compilacions elaborades amb tècniques i finalitats ben precises, que en el seu moment van canonitzar la recepció dels trobadors i la producció d'autors autòctons com Cerverí de Girona, Andreu Febrer, Jordi de Sant Jordi i, sobretot, Ausiàs March.

La noció d'un espai occitanocatalà, que ja emmarca l'esclat poètic de la cort d'Alfons el Cast o el Trobador a la segona meitat del segle XII, permet superar la qüestió d'arrel nacionalista de si escau o no a la literatura catalana descriure l'obra de poetes que s'expressaven en una llengua propera però aliena. El plurilingüisme funcional de l'expressió vernacle, lligat als diversos gèneres expressius, és una altra peculiaritat medieval que els tres volums de la present obra tenen en compte. També subratllen la refundació de la tradició trobadoresca catalana en temps de Pere el Gran i Cerverí, el primer poeta intel·lectual del segle XIII d'impol·luta expressió occitana. Es revisen i es reformulen les relacions de la magra poesia catalana de la primera meitat del segle XIV amb les corts occitanes transpirinenques coetànies i es replantegen les valoracions negatives de la poètica emanada del Consistori de la Gaia Ciència tolosà, amb especial atenció a la tradició manuscrita, sobretot el *Cançonier Gil*, el 143 de la Biblioteca de Catalunya.

La revifada poètica dels temps de Joan I i Violant de Bar, amb la importació de models francesos i italians, que es combinen amb els occitans heretats de vella tradició local, és el punt de partida de la descripció de la poesia cortesana del pas del segle XIV al XV, que s'expandeix esponerosa durant els regnats de Ferran i del jove Alfons IV. Es valora el paper de l'entorn de la reina vídua Margarida de Prades, per a qui compingueren poemes Jordi de Sant Jordi i Lluís Icart, i s'ofereix un perfil més precís de la figura d'Andreu Febrer, que no únicament va traduir en vers la *Comèdia*, sinó que va saber trenar en la seva lírica de matriu trobadoresca motius dantescos i suggeriments de la versificació francesa.

Cal llegir el volum II de la present obra per a descobrir que l'adopció del català com a llengua de la poesia es dugué a terme a la cort valenciana del Magnànim, des que tornà de la primera expedició a Itàlia el 1424 fins a la seva partença definitiva el 1432 Ausiàs March, al costat d'altres poetes aleshores famosos com Martí Garcia,

fa la seva entrada a la lírica catalana en aquests anys. El control de la cronologia de la majoria de poetes permet de distingir amb claredat entre les promocions successives a la de March. La que encapçala Pere Torroella, el poeta bilingüe de les corts ibèriques i italiana dels Trastàmara, és la responsable de la canonització de March a partir dels anys quaranta del segle xv. La guerra civil dels anys 1461-71 significa un canvi de rumb, com es mostra en la producció dels poetes de la generació següent, la de Romeu Llull.

Les recerques d'arxiu també han donat una empenta a la lectura d'Ausiàs March, aquella operació que el 1984 resultava tan problemàtica. Saber qui era dona Teresa, quan va néixer i quan va morir, i avaluar què és un poema laudatori cortesà com el XXIII, *Lleixant a part l'estil dels trobadors*, ha permès d'estirar molts fils i de precisar una mica més la cronologia i l'ordre de la poesia marquiana: el corpus d'Ausiàs March, però, continua mantenint alguns dels seus enigmes. El panorama de la poesia catalana medieval que ofereixen els tres primers volums de la present història literària reconfigura i en part corregeix la tradició historiogràfica, especialment pel que fa al segle xv. És un avenç del coneixement basat en el mètode positivista més rigorós i en la perspicàcia dels investigadors que signen els capítols corresponents, que l'han sabut combinar amb una lectura cordial i atenta de la lírica antiga.

S'ha dit més amunt que la consideració de l'espai cortesà occitanocatalà en el naixement de la tradició lírica catalana al segle xii supera un fals problema interpretatiu d'arrel nacionalista formulat al principi del segle xx. Tenen aquesta mateixa arrel tres altres qüestions d'historiografia literària que considerem superades i han estat jubilades, per dir-ho així, sense escarafalls: la del terme *decadència* per a designar la producció literària dels segles xvi al xviii, la de l'èpica catalana perduda —que hauria sobreviscut en presumptes prosificacions incloses dins de les cròniques— i la d'humanisme català per a designar la prosa de Bernat Metge. Al marge de qüestions ideològiques datades com aquestes, els tres volums de la *Literatura medieval* que el lector té a les mans no qüestionen la tradició que els precedeix si no és amb raons molt sòlides, com la identificació documental d'escriptors, l'estudi material de la transmissió manuscrita i impresa i la detecció de fonts.

LOLA BADIA